

Самоврядування міст Південно-Східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття

Самоврядування в українських містах XVI-XVII ст. неодноразово ставало предметом наукових досліджень істориків та дослідників права. Вони стосувались здебільшого правових засад функціонування магдебурзького права на українських землях. Важливі аспекти міського самоврядування висвітлено у працях В. М. Владимирського-Буданова¹, В. Б. Антоновича², М. С. Грушевського³. Окремі історико-правові аспекти висвітлені в книзі М. Кобилецького⁴ та Т. Гошко⁵. Із останніх розвідок, присвячених вивченню міської влади у ранньомодерних містах, варто виділити праці Н. Білоус⁶. В історіографії залежно від того чи володіли міста правом самоврядування (магдебурзьким правом), вони поділялися на привілейовані та непривілейовані. До сьогодні немає одностайної думки, як функціонувало право самоврядування у приватних містах, про яку міру самоуправління можемо говорити.

У даній статті спробуємо проаналізувати міське самоврядування в містах південно-східної Волині, наділених магдебурзьким правом. Варто зауважити, що традиційно головними джерелами для вивчення міського самоуправління та функціонування міської влади XVI-XVII ст. є міські книги та книги місцевих адміністративно-судових установ, проте для південно-східної Волині вони не збереглися. Відомо, наприклад, про існування таких книг для Костянтинова⁷. Важливими джерелами є привілеї на магдебурзьке право, що збереглися у фондах Литовської Метрики, окремі з них, зокрема, для Острополя та Костянтинова, є опублікованими⁸. Крім того, фрагментарні відомості про міських урядників містяться в інвентарних описах міст, що дають змогу частково реконструювати склад міської влади та їх матеріальне забезпечення.

В українській історіографії переважає думка про певну обмеженість права самоуправління в приватних містах. Чи не вперше її висловив В. Б. Антонович, зазначивши, що самоуправління в таких містах характеризувалося «такою мірою самостійності, котра на думку власника була корисна для підмоги торгівлі та ремісничої діяльності»⁹. Майже аналогічну думку через багато років висловив з цього приводу П. М. Сас, зауваживши, що «самоуправління в містах повністю залежало від власника (феодала), і якщо автономія самоуправління і встановлювалась, то лише в тих межах, котрі визначав сам власник»¹⁰. Альтернативний погляд був висунутий І. Ворончук, котра підкреслила, що власник не лише міг обмежувати, але, як правило, виступав ініціатором надання права на самоврядування¹¹.

Варто відзначити, що процес отримання магдебурзького права містом не був одномоментним актом. У приватних містах привілеї на міське самоуправління надавався власником міста, а пізніше міг підтверджуватись королем. Так, 25 березня 1577 р. князь В.-К. Острозький надав магдебурзьке право Базалії, а король підтвердив його 23 вересня 1578 р.¹² З королівських привілеїв на магдебурзьке право Костянтинову та Острополю дізнаємось, що саме київський воєвода В.-К. Острозький клопотався у короля про право міського самоврядування¹³. Відзначимо, що привілеї на магдебурзьке право деякі міста отримали майже відразу із заснуванням, зокрема, Костянтинів (в тому ж році) і Остропіль (через 4 роки). В окремих випадках домагались підтвердження на право самоврядування у короля мала міська громада. Так, 23 лютого 1607 р. Анна Острозька видала привілеї, котрим дозволяла міщанам Старого Полонного домагатися у короля магдебурзького права, котрим «вже від цього часу судитися і всілякі справи мають відправляти»¹⁴.

Магдебурзьке право передбачало створення у місті самоврядних органів у вигляді ради та лави, на чолі яких ставали урядники: війт, бурмістри, райці, лавники. У привілеї Острополю зазначалось «...*мищанам в томъ местѣ право майдеборское надаемъ которое черезъ войтовъ, бурмистровъ радець и инныхъ урядниковъ...якося и в местах нашихъ головныхъ в Кракове и онодейъ обычайъ права майдеборского заховуеть*»¹⁵. Аналогічна теза про управління і суд, вирішення всіх справ міщан і приїжджаючих у місто через війта, бурмістра чи міську раду присутня у привілеях інших містам. Із наведеної цитати слідує, що функціонування міського права в Острополі мало б здійснюватись за взірцем міста Кракова. Це непоодиноким випадком, коли в привілеї на магдебурзьке право зустрічаємо вказівку за зразком якого міста воно надавалось. Авторка монографії, присвяченої міському самоврядуванню Києва, Н. Білоус вказує, що, як правило, у привілеях містам Великого Князівства Литовського зазначався зразок, за яким мешканці мусили організовувати свій міський устрій¹⁶. Функціонування магдебурзького права в Костянтинові мало б відбуватись за взірцем міста Вільно¹⁷, в Острозі – за зразком міста Тарнова, Кракова і Львова¹⁸, в Межиричі – за прикладом Кракова¹⁹.

Варто відзначити, що на території українських земель існувало два різновиди міського права – магдебурзьке і хелмське. Приклади як першого, так і другого, бачимо у містах Південно-Східної Волині. В першій половині XVI ст. з рук князя К. І. Острозького право самоврядування отримали Красилів²⁰ та Кузьмин²¹. Ці міста отримали від князя хелмське міське право. У привілеї для Кузьмина зазначалось, що право магдебурзьке або хелмське надавалось з торгами один раз на тиждень по п'ятницях

і з ярмарком один раз на рік на Св. П'ятницю Тарновську²². В описі міста Красилова 1615 р. згадується вїт Іванасько (Iwanasko Woit)²³. На Волині, як вказує А. Заяць, було ще одне місто, котре отримало такий різновид міського права – Дорогобуж²⁴. Точно невідомі причини надання цим містам саме хелмського права; припускають, що оскільки всі привілеї були надані К. І. Острозьким, то, можливо, він намагався перенести на Волинь зразок самоуправління пруських міст, котре передбачало військові повинності міщан на користь власника²⁵. З інвентаря «подільських» володінь Януша Острозького 1615 р. дізнаємось, що міщани Красилова повинні були мати в будинку «рушницю, два фунти пороху, дві копи куль»²⁶. Варто відзначити, що і в інших південно-східноволинських містах жителі повинні були мати зброю, зокрема, у Костянтинові²⁷. Але у 1561 р. Жигимонт Август надав місту королівський привілей на магдебурзьке німецьке право²⁸. Ймовірно, що військові повинності були пов'язані не лише з відповідністю до права міського самоврядування, а скоріше за все, з забезпеченням необхідних умов обороноздатності, оскільки саме даний регіон часто страждав від татарських нападів. У привілеях містам Остропіль і Базалія, про які клопотав В.-К. Острозьких, вказувалось, що їм надавалось німецьке магдебурзьке право. Дослідники зазначають, що замовчування у джерелах про хелмське право у волинських міських поселеннях в подальшому не означало, що його окремі норми не діяли, зважаючи на генетичну спорідненість хелмського і магдебурзького права²⁹.

Згідно магдебурзького права у містах мали б створюватись самоврядні органи – ради та лави. Вони мали б здійснювати безпосереднє керівництво містом, забезпечувати порядок та спокій у ньому, дбати про сплату податків до князівської та королівської скарбниць. За юридичними нормами судові прерогативи мав уряд вїта, що очолював лаву. Теоретично саме вїт давав вирок у всіх справах, які могли виникнути у мешканців чи осіб, які тимчасово перебували на території міст. На чолі ради стояв бурмістр. Проте, у малих приватновласницьких містах лава і рада не були розмежовані, а вїт, бурмістри, присяжні, писар становили уряд міста.

У більшості міст Волині практики виборів вїта не існувало і в XVI, і в XVII ст., зберігалися традиції дідичного вїтівства³⁰. Виборність вїтів у волинських містах існувала в Горохові, котрий отримав привілей у 1600 р., де зазначалось, що міщани обирали п'ятьох райців, а серед них вїта,³¹ та й в Олександрії міщани мали право вільно обирати вїтів³². Проте, як правило, вїта призначав власник, не винятком були і міста південно-східної Волині. У привілеї 1607 р. Старому Полонному Анни Острозької вказувалось, що право призначати вїта для відправлення правосуддя княжна за собою залишала, а до уряду райців міщанам самим обирати дозволяла³³. В

описі міста 1620 р. бачимо, що війтом був Норовський, котрий був шляхтичем і володів значним земельним наділом (3 волюки)³⁴. Базалійський війт Демян Кокорика у 1615 р. мав будинок на ринковій площі міста³⁵. Він фіксується як базилійський війт в 1618 р.³⁶

У Берездові теж існувало міське самоуправління, оскільки серед перебіку будинків зустрічаємо «дім війта Лисого новозбудований»³⁷, а також імена інших представників міського уряду – Михайло бурмістр, Кайстон бурмістр³⁸. Місто, яке мало війта традиційно, вважається таким, що володіло магдебурзьким правом. Проте існування в місті лише війта, без інших представників міської влади (бурмістра, райців, лавників (присяжних, писарів тощо), не свідчить про те, що воно володіло магдебурзьким правом. Зокрема, А. Заяць наявність лише війта умовно трактує як перехідний етап до привілейованості міста³⁹. У містах південно-східної Волині згадується посада лентвійта⁴⁰, зокрема, в Берездові, Базалії⁴¹.

Члени лави називались присяжними (лавниками), вони допомагали війтові формулювати вирок і проводити допити підозрюваних, оглядали місця здійснення злочину, були присутні при виконанні вироку, виступали свідками, ділили майно спадкоємців, вводили у володіння нерухомістю в місті. Кількість лавників не була однаковою і залежала від величини міста. Наприклад, у Кракові, Вроцлаві, Вільні їх було 11, у Києві – 5, у малих містах – від трьох до семи⁴². У 1620 р. в Полонному було три присяжники – Ярош, Іван, котрі володіли волюкою землі⁴³, та Юсько⁴⁴. Аналогічною була кількість присяжних у Костянтинові, зокрема, у 1615 р. ними були Степан, що мав будинок на ринковій площі⁴⁵, Іван Паскович (Iwan Paskowicz)⁴⁶, та Федор⁴⁷. У Базалії лава також складалась з трьох присяжних. У деяких державних містах кількість лавників могла бути меншою. Так, у Кременці у 1583 р. лава складалась з двох присяжників⁴⁹, така ж кількість лавників нараховувалась у 1631 р. у Володимирі⁵⁰.

Одним із важливих і шанованих міських чиновників був міський писар. Він мусив володіти кількома мовами, мати правничу освіту. Джерела дають можливість встановити, що міські писарі були у Базалії, Берездові, Костянтинові, Хлапотині (Красноставі). Вони мали досить добре матеріальне забезпечення і були звільнені від сплати податків. У Старому Полонному в 1620 р. міським писарем був Красиловський⁵¹, у Костянтинові – Тиміш (Timosz Pisarz)⁵², який володів фільварком⁵³, у Хлапотині – Юрша⁵⁴. В описі міста Базалії зафіксовано два писарі – Рудцький (Rudczky), – міський писар⁵⁵, а також Стеблій (Steblei), котрий був шляхтичем⁵⁶.

Привілеї на магдебурзьке право передбачали і відповідну просторову забудову міста. Йшлося про дозвіл на побудову ратуші, котра мала стояти на головній ринковій площі. Саме ця площа у формі квадратної чи прямо-

кутної забудови вважалася головним атрибутом міста з магдебурзьким правом, а побудована на ній ратуша – символом міського самоврядного статусу. Так, у привілеї 1580 р. остропольським міщанам дозволялось за звичаєм магдебурзького права збудувати ратушу, ятки (крамниці), лазню⁵⁷. В описі Острополя 1620 р. не знаходимо відомостей про існування в місті ратуші⁵⁸. Аналогічні дозволи отримали всі міста, котрим надавалось магдебурзьке право, зокрема, Костянтинів, Базалія, Острог. В описі міста Костянтинова 1615 р. зазначено, що в місті була мурована ратуша, при ній мурована вежа, внизу котрої розташовувалась міська важниця, а вгорі годинник⁵⁹. Навколо ратуші знаходились 29 крамниць і 14 склепів⁶⁰. Інвентар «подільських» маєтностей Януша Острозького містить опис новозбудованої ратуші в Базалії, навколо якої розташовувалось 35 крамниць на ринку⁶¹.

Про відповідну забудову міста, як необхідну передумову надання магдебурзького права йдеться в листі Олександра Острозького, котрий 15 липня 1603 р. надав полонським міщанам 20 років волі для того, аби будували будинки в місті за польським зразком, а як добре побудуються, обіцяв надати магдебурзьке право⁶². 23 жовтня 1618 р. Януш Острозький видав привілеї Хлапотину, в котрому давав міщанам 15 років волі на виготовлення горілки, варіння пива, сичіння меду без капщизни, торгів і ярмарків, до того ж магдебурзьке право обіцяє дати, зберігаючи за собою такі умови: перша, аби прибутки від млинів і ставів у цілості до княжого скарбу доходили, за кожний став мають сплачувати на рік по 120 зол., а також згадується про помір ґрунтів, котрий ревізори мали учинити⁶³.

До пільг і вольностей економічного характеру, що фіксувались у магдебурзьких привілеях, належали: запровадження у місті проведення ярмарків та торгів, право на шинкування медом, пивом, вином, горілкою та дозвіл на ремісничі цехи. Ярмарки мали тривати 1-2 тижні, і їх початок був пов'язаний з певним релігійним святом. Кількість ярмарків у містах визначалась королівським привілеєм. Відповідно до цього у Острополі проводилось 2 ярмарки⁶⁴, у Костянтинові – 1⁶⁵, у Базалії – 2, Кузьміні – 1 (на Св. П'ятиницю Тарнівську), Полонному – 1 (на Св. Петра)⁶⁶. Для деяких міст точно вказувався час проведення ярмарку, а в привілеях, зокрема, Костянтинова, Острополя зазначалось, щоб князь В.-К. Острозький сам визначав дні початку роботи ярмарків та торгів. Важливим значення для розвитку міської торгівлі мало надання щотижневих торгів, а також дозволи на будівництво крамниць. Власник визначав день торгу, керуючись тим, щоб вони у його володіннях відбувались послідовно, тобто, щоб не було їх в один і той же день у поселеннях, що знаходились недалеко одне від одного. У торгах, як правило, брало участь міське населення та жителі сільської округи. У Берездові торги відбувались у неділю⁶⁷, Базалії – чет-

вер, Кузьміні – п'ятницю⁶⁸. Варто відзначити, що саме існування в містах ринкових площ, на яких розміщувались крамниці і ятки, значної чисельності ремісничо-торгового населення та привілеїв на проведення торгів та ярмарків визначало їх роль як торгівельних центрів.

Прибутковою справою в місті було виготовлення напоїв, за що міщани повинні були сплачувати капщизну (податок від виготовлення і продажу спиртних напоїв). Разом із дозволом на ярмарки і торги, магдебурзьким привілеєм надавались пільги в сфері шинкування напоїв (горілки, вина, меду тощо). У привілеї Острополю зазначалось, що *«даючи тежъ вольность в томъ месте его милости и мещанам тамошнимъ корчмы вольные мети, не платячи з нихъ капщизнь до скарбу нашего и жадныхъ повинностей не польнячи...»*⁶⁹. Право на вільні корчми та торгівлю всілякими напоями отримав Костянтинів⁷⁰. Про право вільно шинкувати і продавати спиртні напої йдеться в привілеях Острозьких для Полонного та Красностава⁷¹.

Ще одним вагомим економічним привілеєм було право на мито або безмитну торгівлю. Доказом економічної протекції своїх південно-східноволинських володінь може служити відмова князя В.-К. Острозького на встановлення у місті Костянтинові й інших містах митниць чи митних комор⁷². Право на мито у своїх маєтках мав лише їх власник, що підтверджує впис з кременецьких земських книг 1582 р., зокрема, В.-К. Острозький мав право на мито в Кузьміні, Красилові, Сульжинцях, Полонному, Чуднові та інших містах⁷³.

Іноді у магдебурзьких привілеях присутні пільги на розвиток ремесла, зокрема, для міст Остропіль⁷⁴, Полонне⁷⁵. Інвентар 1620 р. підтверджує у цих містах наявність ремісничих цехів. Зокрема, цехи кушнірів, кравців, різників, шевців були в Острополі⁷⁶. В Базалії у 1615 р. існували ремісничі цехи шевців, різників, ковалів⁷⁷.

Слід відзначити, що міська влада у приватних містах включала в себе дві ланки: органи самоуправління міщан та урядників, що управляли містом від імені власника. Таким урядником був староста, а його помічником – підстароста. Найчастіше старости виконували за наказом князя наглядові, фіскальні та інші функції не лише в місті, але й селах, що належали до замку. Як правило, старостою був один з місцевих зем'ян. Так, в Острополі В.-К. Острозький тримав свого урядника і зрідка навідувався сюди сам, наприклад, у 1601 р. князь був в Острополі⁷⁸. Власники часто вирішували будь-які господарські питання саме через старост. У листі Костянтина Острозького від 16 лютого 1618 р. до п. Древицького (безрездівського старости) йдеться про відняття ґрунтів і відібрання дерева від узятого на службу Семена⁷⁹. Староста міг виконувати фіскальні функції, зокрема, інвентар 1620 р. фіксує квит безрездівського старости п. Древицького від

29 січня 1618 р. на 250 зол., котрі він відібрав на Костянтина Острозького за надання і помір на волоки ґрунтів Старого Хлапотина і Бухаловських⁸⁰. Після татарських нападів 1618 р. Філіп Гавратинський з двома панамі, шляхтичами, за вказівкою старости базалійського, п. Вільги, оглядав 13, 14 і 15 жовтня 1618 р. всі фільварки, гумна і хутори біля міста Базалії⁸¹. Вільга був базалійським старостою і до того, зокрема, у 1615 р. Ймовірно, що цей же Вільга чи його нащадки, орендували місто Базалію і волость (орендні контракти 1637, 1642, 1645, 1646 рр.)⁸², коли вона перейшла до рук Владислава-Домініка Заславського. У 1615 р., окрім старости Вільги, в місті був підстароста – Прокопович (Prokopowicz)⁸³. Як бачимо, староста міг перебувати на своєму уряді досить тривалий час, про це свідчить і практика інших управителів Острозького, зокрема, багаторічного дубенського старосту Гнівоша Вороновича (1560-1583 рр.), Яцька Бутовича (Кузьмин, Костянтинів, Колодне: (1561-1575 рр.)), Яна Змієвського (Здетель: (1566-1580 рр.)), Василя Іллінського (Звягель: (1570-1588 рр.)), Прокопа Мервицького (Берездів: (1575-1586 рр.)), Василя Шашковича (Костянтинів: (1581-1594 рр.)), Ждана Боровицького (Острог: (1587-1600 рр.)), Богдана Омеляновича (Степань: (1591-1608 рр.))⁸⁴.

Що стосується міст, котрі не володіли магдебурзьким правом, зокрема, Лабуні, Сульжина, то тут теж діяв уряд старости. Крім того, в непривілейованих містах зберігався інститут сотників і десятників. Через певну специфіку, ймовірно, необхідність в обороноздатості, в деяких містах Південно-Східної Волині, що й володіли магдебурзьким правом, все ж збереглась десятиково-сотенна система забудови. На думку білоруського історика З. Кописького, наявність в містах інституту сотників і десятників було ознакою існування в них «вічової організації міського самоврядування»⁸⁵, разом з тим вони виконували функцію адміністративно-фіскальну та оборонну. Так, принцип організації заселення міста Острополь був представлений сотенно-десятиковою системою. Старе місто складалось із шести сотень, де сотниками були Харко Соколик, Яромол, Петро, Кость, Кривошия та була сотня Копцьова⁸⁶. Кожна сотня включала декілька десятків: перша – 4 (десятники – Яцик, Сечкареня, Олифір, Грицько), друга – 6 (десятники – Малий, Гаврило, Ясько, Босий Іван, Петро, Йовець), третя – 5 (десятники – Данило Малий, Хома, Гарасим, Ільчин, Степан), четверта – 5 (Следзь (Sledz), Максим, Сенько, Ласько, Ігнат.), п'ята – 5 (десятники – Олексій, Левко, Яцик, Василь, Трохим), шоста – 5 (десятники – Антон, Михайло, Клещик, Федько, Ясько)⁸⁷. Нове місто складалось із однієї сотні, де сотником був Кулий, та шести десятків, відповідно десятники – Савка, Грицько, Семен Трех (Trzech), Бартош, Петро Кудра, Петро Худий⁸⁸.

В Полонному осілість міщан була представлена сотенно-десятьковою системою. Старе місто складалось із 4 сотень, де відповідно сотниками були Грицько, Павло, Тиміш, Левко⁸⁹. Відповідно десятниками в 1-й сотні були Мартин Йовлашення, Орхім; в 2-й – Каленик, Матвій; в 3-й – Васько і Нестор; в 4-й – Мисько з Федором, Михно Наливайко. У Новому місті сотників було 3 – Ігнат Сковротка, Трохим, Веремій, і, відповідно десятники 1-ї сотні – Сенько, Ясько, Васько, Дмитро, Лаврин; 2-ї сотні – Сенько, Микита, Фейтко, Мисько, Фесько Коростон; 3-ї сотні – Семен, Остап, Ілько⁹⁰. В Хлапотині у 1620 р. міщани осідали по десятках. В містечку було 15 десятків, де відповідно десятниками були – Павло, Семен, Сахно, Данило, Мисько, Іван, Васько, Тарас, Гриць, Іван, Микита, Фесько, Олексій, Грицько, Кирило⁹¹. В деяких випадках інвентарі фіксують населення не по сотнях чи десятках, а по вулицях чи за категоріями, як, наприклад, в Берездові⁹², Костянтинові, Красиліві, Базалії, але серед переліку міщан знаходимо вказівки «Міхно Десятник, Васько Десятник...»⁹³.

Таким чином, навіть фрагментарні відомості в джерелах про міське самоврядування у містах південно-східної Волині дають можливість підтвердити, що для українських міст була характерна «багатоетапність» у перетворенні в правовому відношенні міського осередку в поселення на магдебурзькому праві. Процес надання й утвердження магдебурзького права відбувався поступово⁹⁴. Функціонування магдебурзького права у містах південно-східної Волині мало ряд специфічних ознак: зокрема, власник здебільшого сам був ініціатором і надавав для своїх міст зазначений привілей, а потім клопотався про його підтвердження у короля або ж покладав це на міську громаду. Міська влада була представлена війтом, котрого здебільшого призначав власник, а присяжні (лавники) обирались самими міщанами. Їх у більшості міст Південно-Східної Волині було по три. Міська влада була представлена також бурмістрами, писарями. Важливу роль у приватновласницьких містах виконував староста, котрий ряд справ міг вирішувати самостійно за наказом власника. Наявність інституту десятників і сотників в містах з магдебурзьким правом свідчить про вплив і збереженість давньоруських та литовських традицій міського устрою і права⁹⁵. Існування у містах південно-східної Волині зразків як німецького магдебурзького, так і хелмського права може свідчити про «пошук волинськими містозасновниками найефективнішої моделі функціонування управління місцевих урбанізаційних осередків»⁹⁶.

Література

1. Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII ст. – Львів, 1904.

2. Антонович В. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII ст. – Львів, 1904.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII в. – К.: Наукова думка, 1994.
4. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.). Історико-правове дослідження. – Львів, 2008.
5. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у XIV – XVI ст. – б/м, 2000.
6. Білоус Н. Київ наприкінці XV – першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008; II ж. Магдебурзькі привілеї Кременця XV – XVI століть // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 33-40; III ж. Міський уряд Олики на початку XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – Вип. 18. – С. 64-68.
7. Заяць А. Війтівська влада у приватних містах Волині XVI – першій половині XVII ст. // Соціум. – Вип. 8. – С. 60.
8. Королівський привілей Острополю / Підготував А. Є. Заяць // Літопис Червона калина. Історико-краєзнавчий часопис. – Львів, 1992. – № 6-7 (12-13). – С. 57-58; АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – С. 212.
9. Антонович В. Українські міста... – С. 352.
10. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце – 60-х годах в. – К: Наукова думка, 1989. – С. 185.
11. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Упор. І. Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001. – С. 88.
12. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 78.
13. Королівський привілей Острополю / Опубл. А. Заяць // Літопис Червоної калини. Історико-краєзнавчий часопис. – Львів, 1992. – № 6-7. – С. 57-58; АЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. I. – С. 212.
14. Володіння князів Острозьких ... – С. 250.
15. Королівський привілей Острополю... – С. 57-58.
16. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст... – С. 54.
17. АЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. I. – С. 212; Пєроговський В. З історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 14.
18. Привілей польського короля Стефана Баторія київському воеводі, маршалкові волинської землі князю Костянтиніві Острозькому про надання його місту Острогу магдебурзького права 1585 р., червня 7. Краків / Підготував А. Заяць // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 112.
19. АЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 106-107.
20. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр.1802 // II. – Арк. 36-зв.

21. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Lwow, 1890. – Т. 3. – S. 156-162.
22. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. 1802 // П. – Арк. 38-зв.; AS... – Т. 3. – С. 159.
23. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 186.
24. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 158.
25. Кулаковський П. Заяць Андрій. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів: Вид-во «Добра справа», 2003. – 206 с. (Серія: Монографії / Інститут історичних досліджень Львівського Національного університету ім. Івана Франка); [рецензія] // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8-9. – С. 715.
26. Опис володінь... С. 190; Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 39/І-1. – Арк. 58 зв.
27. Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (заснування Старокостянтинова) // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. – Острог, 2009. – С. 80.
28. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. 1802 // П. – Арк. 36-зв.
29. Кулаковський П. Заяць А. Урбаністичний процес на Волині... – С. 716.
30. Білоус Н. Міський уряд Олики на початку XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – Вип. 18. – С. 64.
31. Заяць А. Війтівська влада у приватних містах... – С. 57.
32. Володіння князів Острозьких... – С. 90.
33. Володіння князів Острозьких... – С. 250.
34. Там само. – С. 240.
35. Опис володінь... – С. 206.
36. АЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 416-417.
37. Володіння князів Острозьких... – С. 208.
38. Там само. – С. 214.
39. Заяць А. Війтівська влада у приватних містах... – С. 59.
40. Заяць А. Інститут війтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів, 1998. – С. 112.
41. Опис володіння... – С. 210
42. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст... – С. 114-115; Кравченко В. Структура міської влади Кременця в другій половині XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 45.
43. Володіння князів Острозьких... – С. 238.
44. Там само. – С. 245.
45. Опис володінь... – С. 122.
46. Там само. – С. 125.
47. Там само. – С. 127.

48. Там само. – С. 208.
49. Кравченко В. Структура міської влади Кременця... – С. 45.
50. Там само. – С. 45.
51. Володіння князів Острозьких... – С. 241.
52. Опис володінь... – С. 125.
53. Там само. – С. 131.
54. Володіння князів Острозьких... – С. 228.
55. Опис володінь... – С. 211.
56. Там само. – С. 212.
57. Королівський привілей Острополю... – С. 58.
58. Володіння князів Острозьких... С. 323-361.
59. Опис володінь... – С. 122.
60. Там само. – С. 122.
61. Там само. – С. 207.
62. Володіння князів Острозьких... – С. 250.
63. Там само. – С. 222.
64. Королівський привілей Острополю... – С. 58.
65. Переговський В. Із історії міста Старокостянтинова... - С. 13.
66. AS. – Т. 3. – С. 164.
67. Володіння князів Острозьких... – С. 85.
68. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. 1802/II. – Арк. 38-38 зв.
69. Королівський привілей Острополю... – С. 58.
70. Переговський В. З історії міста Старокостянтинова... – С. 13.
71. Володіння князів Острозьких... – С. 250, 221-222.
72. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К., 1990. – С. 120.
73. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. 1802 // II. – Арк. 39.
74. Королівський привілей Острополю... – С. 58.
75. Володіння князів Острозьких... – С. 250.
76. Там само. – С. 323.
77. Опис володінь... – С. 214.
78. Липко С. А. З історії заснування міста Острополь // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 112; Григоренко О. Село Остропіль Старокостянтинівського району: сторінки історії // Болохівщина: осягнення історії. – Ч. 2.: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 800-літтю міста, 17-18 вересня 2009. – Старокостянтинів, 2009. – С. 15.
79. Володіння князів Острозьких... – С. 221-222.
80. Володіння князів Острозьких... – С. 221-222.
81. Переговський В. З історії міста Старокостянтинова... – С. 26.
82. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 103. – Спр. 6915. – Арк. 74-74 зв.
83. Опис володінь... – С. 208.

84. Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького // Острозька Академія XVI-XVII ст. Довідкове видання [електронна версія: www.uosa.ua.net].
85. Копыцкий З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белорусии... С. 78; Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 138.
86. Володіння князів Острозьких... – С. 323-350.
87. Там само.
88. Там само. – С. 350-362.
89. Там само. – С. 237-250.
90. Там само. – С. 250-266.
91. Там само. – С. 223-229.
92. Там само. – С. 207-218.
93. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк. 22 зв.
94. Білоус Н. Магдебурзькі привілеї Кременця XV-XVI століть // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 38.
95. Сас П. М. Феодальные города... – С. 192.
96. Ульяновський В. «Славний для всіх чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острогож, 2009. – С. 57.